צלמים – כאדריכלי התודעה

צלמי השדרה ביפו שומרים על הרצף

אבני מורשת

תחקיר וכתיבה
ורד נבון

אין כמו אגדה בחולות תל אביב־יפו

נקודת ייחוס במרחב העירוני

"עיר זקוקה לסמלים מוחשיים, למבנים שנוכחותם הבלתי משתנה משמשת עוגן תרבותי ונקודת ייחוס במרחב העירוני"

(אמנון בר אור, "זמן שימור", עמ' 116, 2013)

המתבונן בתצלומים היסטוריים של יפו שצולמו בסוף המאה ה־19 ובראשית המאה ה־20, יכול לזהות בבירור כי המבנים שנוכחותם לא השתנתה, ומשמשים עוגן תרבותי ונקודת ייחוס במרחב העירוני, הינם בעיקר מבני דת. מסגד חסן בק במנשייה שנמחקה מהמפה, כנסיית סנט פטרוס ומסגד מחמודייה שעומדים על תילם לאחר ההרס הנרחב ביפו העתיקה, ועוד.

שונה המצב בשדרות ירושלים – שדרה מודרנית רחבת ידיים שנשמרה כמו שהיא במשך שנים רבות, ובה "עוגנים" אזרחיים, לאו דווקא דתיים, שקשורים בטבע ובמעשי ידי אדם. התבוננות בתצלומי העבר, יכולה לספק מקור מידע לגבי חשיבותם של "עוגנים" אלו שחלקם כבר אינם במרחב הציבורי, והשפעתם על הרצף התכנוני.

דקלי הוושינגטוניה – בין יפו לאלכסנדריה

האייקון הראשון שמסמל את השדרה היפואית ההיסטורית הם עצי דקל הוושינגטוניה שמעטרים אותה מיומה הראשון ועד עצם היום הזה. סביר שתכנון השדרה שאב השראה משדרות פריזאיות שנסללו באותה תקופה. יחד עם זאת – התבוננות בגלויות ובתצלומים מתחילת המאה, מלמדת על כך שהיו שדרות דומות גם במרחב המזרח תיכוני, ובהן שורות של דקלי וושינגטוניה. לדוגמה באלכסנדרייה.

קינג ג׳ורג׳ אבניו ביפו – שנות ה־30
הצלם לא ידוע. מארכיון בית עמנואל

שדרה באלכסנדריה, 1940

איליאס מור "מתכתב" עם ריכארד קאופמן

השנאי – הטרנספורמטור הראשון שהאיר את יפו, נבנה בשדרה בנובמבר 1923. האדריכל – ריכרד קאופמן, תכנן אותו כמגדל מרובע בעל קירות משופעים, שמזכיר מקדש פילונים מצרי עתיק מבנה זה הוא ללא ספק עוגן היסטורי – בשנים הראשונות הופיע ברוב הגלויות ובאינספור תצלומים שצולמו בשדרה.
השנאי נעקר על ידי עיריית תל אביב ומתכנני הרכבת הקלה בדצמבר 2007.

השנאי בשדרות המלך ג'ורג',
שנות ה-30
צילום: ראובן גרוס

אין כמו אגדה בחולות תל אביב־יפו

בניין אלהמברה המפואר שתכנן האדריכל הלבנוני אילִיאס מור, נחנך במאי 1937. מהתבוננות בתצלומים אפשר לראות דמיון עיצובי, מקרי או לא, בין ה"צריח" ששימש לפתחי אוורור בבניין זה, לבין מבנה השנאי שנבנה 14 שנים לפני כן. במרוצת השנים נאטמו שלושת הפסים שלמעלה, ורק התצלומים יכולים לרמז על כך שהאדריכל הלבנוני אולי בחר לשלב במבנה בסגנון אר־דקו, אלמנט שמתכתב עם יצירת קודמו היהודי־גרמני.

בניין אלהמברה בסוף שנות ה־30, צילום: סוכנות אמריקן קולוני, אוסף מטסון, ספריית הקונגרס האמריקאי

מימין:
גג אלהמברה והמבנה עם פתחי האוורור,
צילום: משה שוורץ

משמאל:
מבנה השנאי ב־1924,
ארכיון חברת חשמל

כיכר נגה מהדהדת את בית הדואר

בניין בית הדואר המפואר שבנייתו הושלמה ב־1931, הוא ללא ספק "עוגן היסטורי" בתולדות יפו המודרנית, מהבודדים שנשמרו ופועלים גם כיום בייעודם המקורי.
האדריכל הבריטי שתכנן אותו – אוסטן סנט בארב הריסון, שאב השראה מסגנונות אדריכלות אִסלאמיים, ביזנטיים ואחרים.
הבניין נבנה מאבנים מקומיות בשילוב פסי אבן גיר לבנים.
הוא מופיע בתצלומים רבים משנות ה־30 ואילך.

בית הדואר ביפו בשנות ה־30,
צלם לא ידוע, הצילום באדיבות בית עמנואל

בשנת 1990, נבנתה "יש מאין" כיכר נגה. ירון כ"ץ, בנו של מתכנן הכיכר קלמן כ"ץ, מספר שאביו התייחס לבניין הדואר שבצידה השני של השדרה, ובהשראתו השתמש באלמנטים דומים: קשתות, אבן מקומית ופסי אבן גיר לרוחב העמודים.

כיכר נגה ב־1990,

צילום: רן ארדה.
באדיבות משרד אדריכלים קלמן כ"ץ־ירון כ"ץ

כיכר נגה נהרסה ברובה על ידי מתכנני הרכבת הקלה בשנת 2021, ורק התצלומים יכולים להעיד על התייחסות מתכנן הכיכר, למתכנן הבריטי של בית הדואר כ־60 שנים לפניו.

פרויקט חצרות יפו ממשיך את מדרחוב בת עמי

בין המונומנטים שתכנן האדריכל קלמן כ"ץ בביכר נגה, הייתה גם פרגולה מעוצבת משובצת בתאורה. כיום ניתן לראות אותה רק בתצלומים, מביוון שהוסרה על ידי עיריית תל אביב בשנת 2005.

פרגולה במדרחוב בן עמי,
תכנון: קלמן כ"ץ,
מבט מדרום לצפון, 1990
צילום: רן ארדה

בשנת 2000 הוקם קומפלקס המגורים "חצרות יפו" בתכנון משרד האדריכלים של אורי שטרית. האדריכל שטרית התייחס למדרחוב המקורה שיצר האדריכל קלמן ב"ץ, וכמו המשיך אותו לכיוון דרום, מעבר לרחוב סלמה.

בנוסף – שאב השראה מעיצוב הפרגולה המעוגלת שעדיין עמדה על תילה באותו זמן, ו"הדהד" אותה בעיצוב המבנים, כך שנוצרו המשכיות של המדרחוב, וגם רצף עיצובי. באמור – לא לזמן רב.

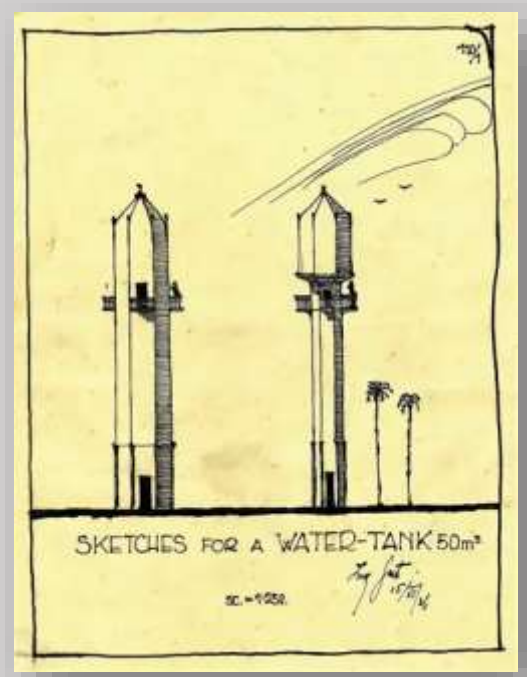

חצרות יפו,
דצמבר 2022,
צילום: ורד נבון

מגדל המים והמינרט

במאמרה של עדינה שטרן: "מפעלים תעשייתיים ומגדלי מים", היא מתארת את תכנון מגדל המים בשטח ה"באסה", סמוך לשדרה. לדבריה, בין הסקיצות של מגדלי מים ששרטט האדריכל ארפד גוט נכלל גם שרטוט של מגדל בסגנון של צריח מסגד מוסלמי, שביפתו מחודדת כמו חלק מצריחי המסגדים בפלשתינה, עם מרפסת שמזכירה את מרפסות צריחי המסגדים שעליהן ניצב המואזין.

ארבעה מגדלי מים תכנן ארפד גוט בשנות ה־20, ורק זה שהוקם ביפו בשנת 1927 מאזכר בצורתו את צריחי המסגדים. לא רק בביפה שעל מיכל האגירה, אלא בצורתו הכללית העגולה שבה עמודים הנראים כפסי אורך בולטים. מגדל המים נהרס על ידי עיריית תל אביב־יפו בשנת 1979.

אוסף פרטי

מימין:
מגדל המים שתכנן ארפד גוט ונבנה במגרש הבאסה

משמאל:
סקיצה של מגדל מים בנפח ברֵכה של חמישים מ"ק, מלווה באיורים של ציפורים, עננים ודקלים, 15 בנובמבר 1926

צילום: משה שוורץ, 1940

מסגד "נוזהה", המסגד האחרון שנבנה ביפו, הוקם בשדרה ונחנך ב־1937, כך שהמתבנן היהודי־הונגרי שאב השראה ממינרטים [צריחים] אחרים שקדמו לו, כמו המחמודייה וחסן בק. עם זאת מעניין לראות את הדמיון שבין מגדל המים גם לצריח מסגד זה שנבנה לא רחוק ממנו.

מסגד נוזהה בתחילת שנות ה־40
צילום: משה שוורץ

בשדרה ההיסטורית היפואית היו עוד כמה וכמה "עוגנים" שנחקקו בזיכרון התושבים אך על קיומם יכולים להעיד אך ורק תצלומים ספורים שנותרו. הפביליון (סוכת התזמורת) שנבנה בדומה לפביליונים דומים ברחבי אירופה, כיכר סלמה ועוד.
ללא ספק ה"עוגן" החשוב ביותר הוא כיכר העירייה, שנשמרה בתצלום אחד מכונן שצילם משה שוורץ ב־1940 לערך.

הכיכר נבנתה ב־1935, עם הקמת בניין העירייה החדש על ידי ראש העירייה עסאם בק אסעיד. הגינה המעוצבת סביב המזרקה, ללא ספק מעידה על הזיקה לכיכרות כאלה במזרח התיכון – באיראן, בטורקיה ובמקומות אחרים. גינות מעוצבות דומות בגן הבהאי בחיפה, הוכרזו כנוף תרבות על ידי ארגון יונסקו.

כיכר העירייה ביפו, 1940, גינה מעוצבת, מגדל מים בסגנון אִסלאמי, ושני בתי קולנוע – אלהמברה בסגנון אר־דקו ופארוק בסגנון מזרחי אקזוטי

צילום: משה שוורץ

גן הבהאיים בחיפה,

צילום: רפי אבקסיס, 2011
מקור: אתר פיקיוויקי

אמנת אונסקו מְחלקת **נופי תרבות** לשלוש קטגוריות – נוף מעוצב, נוף אסוציאטיבי ונוף אורגני.

"נוף אורגני או המשכי (evolving landscape) – נופים שהתפתחו לאורך זמן כתוצאה מנסיבות חברתיות, כלכליות, מנהליות או דתיות ובזיקה לסביבה הטבעית בה נוצרו. נופים אלו הינם דינמיים, והם משקפים תהליך אבולוציוני בו הנוף פעיל ומשתנה, תוך שהוא משמר מסורות מהעבר."

(ד"ר עירית עמית־כהן – נופי תרבות)

בהיעדר ההכרזה על השדרה כעל אתר מורשת רב־תרבותי לשימור, נעקרו ממנה בהדרגה אלמנטים ששימשו כעוגנים היסטוריים, שבלעדיהם לא ניתן להבין את סיפור התהוותה, את הזיקה שלה למרחב, את חשיבותה התרבותית והאדריכלית, את ההשפעות ההדדיות שהיו למתכנניה הרבים זה על זה ואת יחס הכבוד שלהם למה שנוצר לפניהם.
התבוננות בתצלומים הרבים שמספרים על עברה של השדרה ושל יפו בכלל, מלמדת על כך שיש הסכמה רחבה שאין לפגוע באתרים קדושים – בית כנסת, מסגד, כנסייה. לעומת זאת – ידן של הרשויות קלה יותר כשמדובר בעקירת / הזנחת סמלי תרבות חשובים אחרים כמו בית קולנוע ואולם הופעות מיתולוגי, מגדל מים, טרמינל נוסעים, מבנה בנק, בית ספר היסטורי וכו'. עקירת עוגנים כאלו בשדרה הפכו אותה לפה חסר שיניים, ועיקרו את משמעותה כשדרה חשובה ומרכזית.

תצלומי העבר יש בהם כדי לאחות את הפער בין מצבה כיום לבין עברה המפואר של השדרה, וליצור את הרצף ההכרחי להבנת סיפורו של מקום, רצף שכבר לא קיים במציאות, ואולם בזכות התצלומים, קיים בזכרונם ובתודעתם של כל מי שחיו ביפו בעבר או חיים בה כיום.

אין כמו אגדה בחולות תל אביב־יפו

מקורות:

- אמנון בר אור, **"זמן שימור"**, עמ' 116, 2013
- ג. הרברט, א. היינצה־גרינברג וס. סוסנובסקי **"בשאיפה למצוינות באדריכלות – מבנים ופרויקטים של מפעל החשמל בארץ־ישראל 1921–1942"**
- צלמים כאדריכלי התודעה – בבלוג "מהסוף להתחלה"
- ורד נבון, הספר "השדרה – שדרות ירושלים בעיני הצלמים"

אנו מכבדים את זכויותיהם של בעלי זכויות יוצרים ומשקיעים מאמצים באיתור בעלי זכויות יוצרים לצורך שימוש בחומרים המופיעים באתר. השימוש נעשה על פי סעיף 27א לחוק זכויות יוצרים תשס"ח-2007, ואם לדעתכם נפגעה זכותכם כבעלים של זכויות יוצרים בחומר המופיע באתר זה, הנכם רשאים לפנות באמצעות דואר אלקטרוני לכתובת: info@hamoreshet.org.il בבקשה לחדול מעשיית השימוש ביצירה, וציינו שם מלא ומספר טלפון, וצרפו צילום מסך וקישור לדף הרלוונטי באתר.

הפקה: מתנדבי קבוצת אבני מורשת – תקשורת לנכסי מורשת מוחשית [09/2023]

תחקיר וכתיבה: ורד נבון

עיצוב: זאב הררי

אבני מורשת